

УДК 373.5.016:821.161.2]:316.346.2

**ФОРМУВАННЯ ҐЕНДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ
У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ****Бутурлим Т. І.**

У статті обґрунтовано теоретичні основи проблеми формування ґендерної культури старшокласників; уточнено сутність понять "ґендерна культура старшокласників", "виховання ґендерної культури засобами української літератури", зміст структурних компонентів ґендерної культури; визначено критерії, показники та рівні її сформованості в старшокласників; розроблено технологію формування ґендерної культури старшокласників у процесі вивчення української літератури; визначено й експериментально перевірено педагогічні умови впровадження авторської технології.

Ключові слова: ґендерне виховання, ґендерна культура, старшокласники, технологія формування ґендерної культури в процесі вивчення української літератури, педагогічні умови.

В статье определены теоретические основания проблемы формирования ґендерной культуры старшекласников; уточнена сущность понятий "ґендерная культура", "воспитание ґендерной культуры средствами украинской литературы", содержание структурных компонентов ґендерной культуры; определены критерии, показатели и уровни ее сформованости у старшекласников; разработана технология формирования ґендерной культуры старшекласников в процессе изучения украинской литературы; обоснованы и экспериментально проверены педагогические условия реализации авторской технологии.

Ключевые слова: ґендерное воспитание, ґендерная культура, старшекласники, технология формирования ґендерной культуры в процессе изучения украинской литературы, педагогические условия.

The article substantiates theoretical foundations of the problem of forming gender culture in high school students. The author specifies the essence of the notions of "gender culture of high school students", "formation of gender culture by means of Ukrainian literature" and the content of structural components of gender culture. Criteria, indicators and levels of its formation in high school students have been determined. A technology of forming gender culture in high school students in the process of learning Ukrainian literature has been worked out. Pedagogical conditions for implementation of the author's technology have been determined and experimentally verified.

Key words: gender education, gender culture, high school students, technology of forming gender culture in the process of learning Ukrainian literature, pedagogical conditions.

Постановка проблеми, її зв'язок з важливими завданнями. За сучасної тенденції до нівелювання духовних цінностей надзвичайно актуалізується проблема виховання свідомої особистості, здатної до побудови гармонійних взаємин, зокрема ґендерних. Пошук дієвих механізмів ґендерної соціалізації учнівської молоді активізується відповідно до Конституції України (статті 24, 51), Декларації тисячоліття ООН (2000), Закону України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" (2005), Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996) тощо. Тому освітній простір має врахувати потреби, ціннісні орієнтації сучасної молоді, подолати опозиційне сприйняття статей у процесі виховання, створивши атмосферу толерантності, відкритості, діалогу. Результатом цілеспрямованого, систематичного й послідовного процесу ґендерного виховання є сформованість певного рівня ґендерної культури учнів.

Загальний аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Ґендерний аспект проблеми становлення та виховання особистості висвітлено в дослідженнях із ґендерної педагогіки (А. Аніщенко, С. Вихор, О. Вороніна, Т. Дороніна, І. Іванова, Л. Кобелянська, В. Кравець, Г. Лактіонова, О. Луценко, І. Мунтян, С. Олійник, О. Семиколєнова, П. Терзі, О. Цокур, Л. Штильова, Л. Яценко, С. Яшник) та ґендерної

психології (Т. Бендас, Т. Говорун, Н. Городнова, Т. Зелінська, Є. Ільїн, О. Камінська, О. Кізь, О. Кікінежді, О. Кісь, І. Кльоцина та інші).

Дисертаційні дослідження ґендерної тематики спрямовані на пошук шляхів формування особистості з високим рівнем ґендерної культури. Так, А. Бондарчук дослідила особливості виховання в студентській молоді культури сімейних взаємин [1]; С. Вихор проаналізувала процес ґендерного виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку [2]; В. Кравець обґрунтував теоретико-методичні засади підготовки учнівської молоді до сімейного життя [3]; Л. Мозгова схарактеризувала ґендерну складову методики навчання української літератури в старшій школі [4]; П. Терзі [5] дослідив питання формування ґендерної культури студентів вищих технічних навчальних закладів; Л. Яценко [6] визначила педагогічні умови підготовки старшокласників до сімейного життя в процесі ґендерного виховання тощо.

Більшість сучасних ґендерних практик зосереджені на вивченні наявних у суспільстві ґендерних стереотипів, визначенні завдань щодо реалізації ідеї ґендерної рівності в школі та інших інститутах соціалізації. Однак проблема формування ґендерної культури засобами української літератури в старших класах загальноосвітніх навчальних закладів залишається малодослідженою, хоча найбільш сприятливим періодом для ґендерного виховання особистості визначено ранній юнацький вік. Саме в цьому віці актуалізується інтерес до протилежної статі, моделюється образ майбутнього супутника життя, формуються первинні вміння самостійного дорослого життя.

Національне класичне й постмодерне мистецтво слова має потужний потенціал для формування ґендерної культури учнів. Проте через певні ґендерні стереотипи, що містяться в навчальних програмах, у старшокласника може скластися дуалістичне розуміння ґендерної картини світу, наслідок якого – невміння конструктивно взаємодіяти з особою протилежної статі. Тому важливу роль у формуванні ефективної ґендерної культури засобами мистецтва слова відіграє вчитель.

Доцільність дослідження зазначеної проблеми зумовлена потребою розв'язання низки *суперечностей* між:

- прагненням зберегти національні традиції та необхідністю трансформації уявлень про "чоловіче й "жіноче відповідно до нової соціальної ситуації;
- прагненням підготувати учнів до конструктивного виконання ґендерних ролей і недостатньою компетентністю педагогів щодо надання їм ґендерних знань, формування умінь, особистісних якостей;
- потужними виховними можливостями української літератури та відсутністю технології формування ґендерної культури засобами мистецтва слова.

Актуальність і недостатня розробленість означеної проблеми, її теоретична й практична значущість, виявлені суперечності зумовили вибір теми дослідження.

Формулювання цілей статті. Мета даної статті полягає в окресленні особливостей формування ґендерної культури старшокласників у процесі вивчення української літератури.

Виклад основного змісту дослідження. Проблема рівності між чоловіком та жінкою була актуальною на всіх етапах становлення суспільства, зокрема набула розвитку в епоху постмодерну. У ґендерології немає єдиного розуміння поняття ґендеру. Теоретичний аналіз визначень та окреслення основних підходів до його розуміння (М. Богачевська-хом'як, Р. Вавренюк, О. Вілкова, М. Гасюк Т. Говорун, І. Жеребкіна, О. Кізь, О. Кікінежді, М. Кімел, Л. Кобелянська, В. Кравець, Н. Лаврінченко, Л. Літвін, Н. Маркова, Т. Мельник, І. Мунтян, Т. Орлова, С. Риков, Л. Штильова, І. Чхеайло) дав підстави означити особливості ґендеру: рівність між чоловіком та жінкою, переосмислення ґендерних стереотипів, здатність змінювати модель поведінки статей залежно від життєвої ситуації, соціокультурного контексту. Результатом підвищеного інтересу науковців до вищезазначеної проблеми та актуалізації необхідності в подоланні ґендерної ієрархії, гармонізації статей, формуванні толерантного суспільства є поява *ґендерних досліджень*, предметом осмислення яких є система ґендерних взаємин.

Основним засобом реалізації ідеї гармонізації статей у системі освіти є *ґендерне виховання*, що розглядається як цілеспрямований, систематичний, послідовний процес формування ґендерної культури суб'єктів навчально-виховного процесу (О. Болотська, С. Вихор, І. Іванова, В. Кравець, О. Цокур, Л. Яценко). На основі

теоретичного аналізу праць (Т. Бендас, С. Вихор, О. Вілкова, Т. Власова, Т. Говорун, І. Іванова, О. Кікінежді, І. Кльоцина, С. Оксамитна, О. Цокур та інші дослідники) можна зробити висновок про пріоритетність ґендерного виховання порівняно з традиційним, андроцентричним.

Виходячи з того, що поняття "ґендерна культура" має містити паритетний зміст та окреслювати бажаний зразок ґендерної позиції у світі, "**ґендерну культуру**" уточнено як складову загальнолюдської культури, результат ефективного ґендерного виховання та самовиховання, що виражається у свідомій гармонізації фемінних і маскуліних якостей особистості та вмінні конструювати гармонійні взаємини з партнером протилежної статі. Поняття "**виховання ґендерної культури засобами української літератури**" визначено як процес діалогічної інтерактивної взаємодії учня й учителя в контексті вивчення літературного тексту, що сприяє формуванню конструктивних ґендерних цінностей, умінь будувати гармонійні взаємини з партнером протилежної статі в реальному житті.

У процесі дослідження доведено, що досягнення міжособистісної гармонії між чоловіком та жінкою є можливим за умови конструктивної сформованості **основних структурних елементів** ґендерної культури особистості: *когнітивний* (пізнання ґендерного "Я" через різнобічний аналіз особливостей вираження фемінного й маскуліного начала художніх персонажів; усвідомлення деструктивності ґендерної асиметрії; формування власної ґендерної картини світу через переосмислення змалюваних у художньому творі та існуючих у соціумі ґендерних стереотипів; засвоєння технології формування ґендерної культури засобами української літератури), *емоційно-ціннісний* (оволодіння ґендерними цінностями, що визначають поведінку щодо особи протилежної статі; первинне оприявлення ґендерної чутливості), *поведінковий* (побудова ґендерних взаємин відповідно до сформованих ґендерних цінностей як варіативне проґравання конструктивних "життєвих сценаріїв" андрогінних художніх персонажів та неприйняття низького рівня ґендерної культури художніх образів, які мають статус "аутсайдерів" у системі ґендерних взаємин).

З'ясовано, що ґендерна культура особистості ґрунтується на таких **ґендерних цінностях**: рівності між чоловіком та жінкою, толерантності, справедливості, співробітництва. Охарактеризовано **критерії та показники** ґендерної культури: *пізнавальний критерій* – усвідомлення власних фемінних та маскуліних якостей, ступінь їх співвіднесення, переосмислення існуючих у суспільстві ґендерних стереотипів, визначення власного місця в системі ґендерних взаємин; *рефлексивно-моделювальний критерій* – бажання реалізувати ідею ґендерної рівності в реальному житті, прагнення вдосконалити рівень ґендерної культури, ґендерна позиція, що ґрунтується на цінностях рівності між чоловіком та жінкою, толерантності, справедливості, співробітництва; *діяльнісно-прогностичний критерій* – уміння синтезувати чоловічі й жіночі якості, практично застосовувати текстуральний досвід у процесі побудови ефективних взаємин з особою протилежної статі, орієнтація на створення гармонійної сім'ї в майбутньому, транслювання конструктивних ґендерних цінностей іншим.

На основі теоретичного обґрунтування досліджуваної проблеми визначено три **рівні** сформованості ґендерної культури старшокласників: *високий, середній, низький*.

Технологія формування ґендерної культури старшокласників у процесі вивчення української літератури спрямовувалася на виконання таких *завдань*: розвивати в старшокласників позитивне ставлення до ґендерної рівності шляхом бесід щодо місця чоловіка та жінки в українській культурі, переосмислення ґендерної картини світу в художніх текстах, проектування сформованих ґендерних цінностей, знань, умінь на міжособистісні взаємини з особою протилежної статі; сприяти пізнанню ґендерного "Я" учнів через співвіднесення ґендерного світогляду художніх персонажів із власними уявленнями про ґендер; формувати здатність переосмислювати почуття, думки, вчинки, зумовлені взаєминами з особою протилежної статі, шляхом зіставлення власних ґендерних цінностей із ґендерними цінностями художніх персонажів; розвивати потребу в гармонізації взаємин із особою протилежної статі шляхом аналізу особливостей взаємин чоловічих і жіночих художніх персонажів, наслідування конструктивних варіантів ґендерного позиціонування у світі та прагнення не відтворювати ґендерної ієрархічності у власному житті; формувати почуття справедливості, повагу до прав інших, здатність протистояти проявам інтолерантності шляхом аналізу причин, ознак, наслідків ґендерної нерівності, змалюваної у

художніх творах та оприявленої в реальному житті старшокласників; формувати вміння конструктивної комунікації з особою протилежної статі, співробітництва шляхом інтерпретації гармонійних чи дисгармонійних взаємин художніх персонажів чоловічої та жіночої статі, формулювання висновків щодо ґендерного позиціонування в патріархатному чи матріархатному середовищі, проектування іншої моделі поведінки персонажів, що сприятиме досягненню ґендерної гармонії.

Зміст експериментальної технології було зорієнтовано на розвиток особистості, яка дотримується у взаєминах із протилежною статтю ґендерних цінностей: рівності між чоловіком та жінкою, толерантності, справедливості, співробітництва.

До складу технології також увійшли: *специфічні принципи* (принцип ґендерної компетентності, принцип свідомого вибору моделі взаємин з особою протилежної статі, принцип моделювання ґендерних цінностей, принцип транслювання засвоєної ґендерної теорії в реальне життя); *методи* (евристична бесіда, дискусія, гра, метод вправ, групова, індивідуальна, колективна, самостійна робота, робота в парах, дослідницькі завдання, демонстрація, приклад ґендерної культури персонажів, переконання щодо розвитку толерантного ставлення до особи протилежної статі, метод прогнозування гармонійного ґендерного розвитку, заохочення, самооцінювання, розв'язання проблемних ситуацій тощо); *форми* (урок / спарені заняття, психологічні вправи, творчі й проблемні завдання (аудиторна робота); тренінг, конференція, семінар, класна година, предметний тиждень, факультатив, консультація, наукова й проектна робота, конкурси (позааудиторна робота)); *прийоми* (усвідомлення ґендерного "Я" шляхом зіставлення власного ґендерного світогляду і світогляду персонажів; усвідомлення учнями власної ґендерної позиції через визначення ґендерного статусу персонажів у творі відносно сприйняття їх іншими; розвиток потреби старшокласників у вдосконаленні власної ґендерної культури та ґендерної культури партнера ґендерної комунікації спільними зусиллями через презентування реклами художнього твору з андрогінною картиною світу; самоконтроль за особливостями формування ґендерної культури тощо); *засоби* (художні тексти, ПК, мультимедійна дошка, схеми, таблиці, графіки, діаграми, асоціативні малюнки, оцінювальні та демонстраційні картки, роздатковий навчальний матеріал, предмети для проведення навчально-виховних ігор), критерії, показники та рівні сформованості ґендерної культури старшокласників.

Для впровадження досліджуваної технології, зокрема моделювально-розвивального етапу, було створено такі **педагогічні умови**: мотивування учнів до зіставлення власних ґендерних цінностей та ґендерних цінностей художніх персонажів; підвищення професійної компетентності вчителів щодо формування ґендерної культури старшокласників; використання інтерактивних методів і форм ґендерного виховання.

Реалізація *першої педагогічної умови* полягає в переосмисленні та вдосконаленні ґендерної культури шляхом зіставлення старшокласниками власних ґендерних цінностей та цінностей художніх персонажів, свідомого наслідування толерантної поведінки літературних героїв. Наприклад, аналіз учнями власної позиції в ситуації ґендерної нерівності, уміння розв'язувати суперечності з особою протилежної статі, запобігати насильству шляхом осмислення ґендерної дисгармонії між Лукашем і Килиною ("Лісова пісня" Лесі Українки), Іваном і Палагною ("Тіні забутих предків" М. Коцюбинського), Корнієм і Марією ("Марія" Уласа Самчука); усвідомлення власного ґендерного психотипу шляхом визначення певного ґендерного типу чоловіка та жінки у повісті І. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я"; наведення прикладів власного особистісного зростання в контексті взаємин з особою протилежної статі шляхом зіставлення варіантів самореалізації чоловічого (Андрій, учитель) й жіночого (Тетяна) світу ("Талант" С. Васильченка) тощо.

Відповідно до діючої на час експерименту програми О. Бандури, Н. Волошиної "Українська література. 5–11 класи для загальноосвітніх навчальних закладів з українською і російською мовами навчання" (2001) нами була створена *система занять*, зорієнтована на формування структурних компонентів ґендерної культури старшокласників засобами епічних, драматичних, ліро-епічних текстів ґендерної проблематики (14), творів, що містять менш актуальний ґендерний аспект (4), поезій (8), сучасного українського літературного постмодерну (7).

В *урочний час* авторську технологію було реалізовано на етапах актуалізації опорних знань, умінь та мотивації навчальної діяльності – через вступне слово вчителя, проблемні запитання, апелювання до ґендерного світогляду учнів, установа

зв'язку з раніше вивченим матеріалом, повторення вивченого, демонстрування відеоколажу відомих мелодрам, аналіз висловлювань про кохання; на етапах засвоєння нових знань, формування практичних умінь, узагальнення й систематизації вивченого – через евристичні бесіди, проблемні завдання, творчі дослідження, авторські й модифіковані психолого-педагогічні інтерактивні вправи, домашні завдання. У *позаурочний час* із метою підвищення рівня ґендерної культури старшокласників було проведено евристичні бесіди, дискусії, рольові ігри, психолого-педагогічні тренінги, науково-практичні семінари, конференції, тижні української літератури, опрацьовано окремі теми на факультативних заняттях із психології та української літератури, консультаціях, організовано конкурсну, проектну, творчу роботу учнів.

Друга педагогічна умова реалізовувалася через різні форми ґендерної освіти та психолого-педагогічної корекції ґендерних цінностей, знань, умінь. Так, для вчителів української літератури та практичних психологів, соціальних педагогів було проведено шість практичних семінарів (Ніжин, 2007–2009, 2011), Всеукраїнську науково-практичну конференцію "Українська та світова література в сучасному контексті" (Ніжин, 2012–2013), укладено навчально-методичні посібники; поширено педагогічний досвід та результати педагогічного дослідження щодо формування ґендерної культури старшокласників на відкритих уроках української літератури, педрадах, предметних міських методичних об'єднаннях, батьківських зборах, майстер-класі для студентів НДУ імені Миколи Гоголя, всеукраїнських і обласних освітянських конкурсів; розроблено практичні рекомендації для вчителів української літератури щодо впровадження технології; залучено практичних психологів, батьків і класних керівників / кураторів до ґендерного виховання учнів. Ґендерна просвіта суб'єктів навчально-виховного процесу здійснювалася поступово, систематично, з урахуванням світоглядної позиції, індивідуальних особливостей учнів та використанням активних методів і форм виховання.

Обґрунтувавши, що інтерактивні методи й форми підвищують інтерес старшокласників до ґендерної теорії та практики, удосконалюють результат ґендерного виховання, нами було реалізовано *третю педагогічну умову*, зокрема, розроблено *психолого-педагогічні вправи*. Найбільш ефективними з них виявились такі: "Я", "Карта кохання", "Знайди пару", "Ґендерна соціометрія", "Психологічна допомога" тощо. Наприклад, вправа "*Знайди пару*" виховує потребу у віднайденні партнера ґендерної комунікації відповідно до власного ґендерного психотипу. Так, кільком мікрогрупам пропонується із запропонованих художніх персонажів чоловічої та жіночої статі створити такі андрогінні союзи, що могли б досягти психологічної, фізичної, соціальної сумісності в умовній сім'ї. Наприклад, ідеальною парою могли б бути духовно сильні, незалежні, активні Килина ("Лісова пісня" Лесі Українки) та Юра ("Тіні забутих предків" М. Коцюбинського), урівноважені, не схильні до ґендерного насилля, гіперфемінні Мотря ("Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Панаса Мирного й Івана Білика) та головний герой ("Записки українського самашедшого" Л. Костенко), схожість характерів, співробітництво, толерантне спілкування яких сприяло би побудові гармонійної сім'ї, тощо. Після аргументації старшокласниками доцільності поєднання певних типів героїв учитель спонукає їх до переосмислення власних уявлень про модель сімейного життя, зокрема, пропонує поміркувати, хто із художніх персонажів допоміг би їм віднайти особистісну й міжособистісну гармонію.

Формування ґендерної культури старшокласників у процесі вивчення художніх текстів українських письменників XIX–XXI ст. здійснювалося шляхом бесіди, рольової гри, групової, індивідуальної роботи, роботи в парах, що сприяють моделюванню умовної життєвої ситуації, яка вимагає прийняття толерантного рішення без порушення прав чоловіка та жінки. Програвання ситуації міжстатевих взаємин дає можливість сформувати досвід спілкування з особою протилежної статі, розвинути вміння конструктивної ґендерної співпраці.

Порівняння результатів педагогічного експерименту щодо вихованості ґендерної культури старшокласників засобами української літератури засвідчує позитивні зміни в учнів ЕГ (+42,8 % – високий; – 17,3 % – середній рівень; – 25,3 % – низький рівень) та незначне зростання кількісних показників в учнів КГ (+5,9 % – високий; – 10,8 % – середній рівень; +3,7 % – низький рівень). Результати ґендерного виховання виражаються в оцінках рівня розвитку власної ґендерної культури, висловлюваннях щодо особи протилежної статі, спілкуванні та спільній діяльності.

Висновки. Отже, технологія формування ґендерної культури старшокласників засобами української літератури передбачає виховання особистості, яка не приймає ґендерного насильства, проявляє повагу, розуміння, щирість, вірність, гуманність, паритетність у взаєминах з особою протилежної статі, здатна повноцінно реалізуватися в усіх сферах життя, має почуття обов'язку перед державою на шляху розбудови її демократії та суверенітету.

Література

1. Бондарчук А. Я. Виховання у студентської молоді культури сімейних взаємин : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 "Теорія і методика виховання" / Бондарчук А. Я. ; Рівненський держ. гум. ун-т. – К., 2011. – 20 с.
2. Вихор С. Т. Ґендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13. 00. 07 / Вихор С. Т. – Тернопіль, 2005. – 268 с.
3. Кравець В. П. Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя / В. П. Кравець. – Тернопіль : Богдан, 1997. – 180 с.
4. Мозгова Л. А. Ґендерна складова методики навчання української літератури у старшій школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02. "Теорія та методика навчання" / Мозгова Л. А. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 20 с.
5. Терзі П. П. Формування ґендерної культури студентів вищих технічних навчальних закладів : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Терзі П. П. – Кіровоград, 2007. – 235 с.
6. Яценко Л. В. Педагогічні умови підготовки старшокласників до сімейного життя в процесі ґендерного виховання : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 "Теорія та методика виховання" / Яценко Л. В. ; Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2006. – 20 с.